

АКАДЕМИК ДИМИТЪР АНГЕЛОВ И СРЕДНОВЕКОВНАТА ДУХОВНА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ

Илка Петкова

Академик Димитър Ангелов е един от най-плодотворните български историци, чиито разностранни научни интереси са ориентирани не само към проблемите на средновековната българска, но и към византийската история и общата медиевистика (Николов 1994, 23). В изключително богатия тематичен кръг на неговите изследвания, важно място заемат и интересните му разработки и екскурси, посветени на средновековната духовна култура на българите.

Веднага трябва да се отбележи, че той показва явно предпочитание към понятието култура като адекватно на цивилизация. Това личи, както от заглавията на някои негови работи (Ангелов 1990, 356), така и от пространната дефиниция, която дава на посоченото понятие (Ангелов 1981: 14; 1990: 356–357; 1991: 29–30).

От нейното съдържание се вижда, че за него „понятието култура има необикновено широк обхват. Тук, заявява авторът, влизат на първо място онези необходими за живота на човека и всяко общество материални условия като жилища, покъщнина, оръдия на труда, транспорт и пр. Това е тъй наречената битова култура, характеризираща се с елементи на утилитаристично-функционална насоченост, без да са ѝ чужди обаче елементи и със естетическо съдържание. В рамките на понятието култура, продължава той по-нататък, се включват на второ място такива изяви на съзнателната дейност на човека, които са плод на способността му и стремежа му да възплъщава в художествена форма свои идеи и разбирания – религиозни, политически, морални, естетически и пр. Тук спадат различните видове литературни творби, произведения на музиката, на скулптурата, на живописата и пр. И най-сетне в кръга на културните феномени се включват разнообразни по съдържанието си възгледи – религиозни, философски, социални, етични, правни, педагогически, които са плод на определени светогледни и идеологически позиции на дадено общество в различни стадии на неговото развитие.” (Ангелов 1981: 14).

Според оригиналното виждане на Д. Ангелов, традиционно възприетото в научната литература и придобило широка гражданственост делене на културата на материална и духовна е условно. Точна граница между тях не би могло да се прокара”, тъй като и материалната култура, реализирана в предметно съдържание, е свързана тясно с духовна дейност, т.е. от обективизиране на мисли, на идеи, на творчески планове, каквито лежат в основата на духовната култура. Освен това в сферата на духовната дейност се причисляват и определени изяви (както е случаят с живописата и скулптурата). (Ангелов 1981: 14).

Трябва да се отбележи, че направеният от видния учен избор на понятиен апарат не е учудващ. Както е известно, той е характерен за немската историческа школа, към която българската историография след Освобождението постепенно се приобщава все повече и повече. (Гюзелев 2004: 110; Божилов 1996: 25). Така че употребата на понятието култура до времето на Д. Ангелов е вече здраво вкоренена традиция в българската историческа наука. То е използвано и от проф. Петър Мутафчиев, негов преподавател в студентските му години, към когото той винаги питае дълбока почителност и уважение, независимо от превратностите на времето (Ангелов 2004: 78–80).

Не бива да се забравя при това, че и самият Д. Ангелов също е възпитаник на немската историческа школа и следовник на нейните традиции. Както се знае, от ноември 1940 до август 1943 година, той специализира в Германия – в университета и Института по новогръцка филология в Мюнхен, където работи всеотдайно и плодотворно под вещото ръководство на световноизвестния византинист професор Франц Дьолгер, въпреки оскъдицата и тревожната военизирана обстановка (Ангелов 2004: 88–90).

След решаването на въпроса за основополагащото понятие в неговите интересни проучвания в областта на културата, известният медиевист пристъпва отговорно към изключително важния проблем за периодизацията на средновековната духовна култура на българите (без да я дели от материалната култура).

Трябва да се отбележи, че при разглеждането на този проблем като основен критерий, както преди така и сега в преобладаващия брой случаи, е отчитано наличието или отсъствието на държавна организация. С присъщата му склонност за търсене на логични и

обосновани решения, акад. Д. Ангелов предлага различна периодизация, която се основава на конфесията като решаващ показател за открояването на отделни периоди в нашата средновековна култура. От тази гледна точка, той разграничава два периода в нейното развитие – езически (от образуването на държавата до 865 г.) и християнски, започващ след покръстването до края на XIV в. (Ангелов 1990: 358; Вж. също Генчев 1988: 9).

Характеризирайки езическия период, авторът поставя акцента върху подчертания битов, верски, етнически и езиков дуализъм в българската държава, поради наличието на два преобладаващи етнически компонента – прабългари и славяни. Той обръща внимание на неизживените черти на родовоплеменната уредба, на незавършеността на централизацията на държавно-административното устройство и началната фаза на формиране на феодалните отношения. Характеризира и езиковата ситуация в страната, която при липсата на собствена писменост и държавен и литературен език налага като средство за комуникация и информационна система особено във външен план да бъде използван гръцкият език. (Ангелов 1990: 358).

Втория период – християнския, ученият разглежда като монолитен отрязък от време, чиято плавност се нарушава от византийското владичество, което променя драматично условията за собствени културни изяви. Присъщи за него според изследователя са възходяща християнизация и славянизация на българското общество, утвърждаване на единна българска народност (в рамките на административно централизираната държава), език и самосъзнание, дали облика на духовната култура, християнска по своето съдържание и славянска по своята етническа принадлежност (Ангелов 1990: 358).

Особен интерес при разглеждането на езическия период от развитието на средновековната духовна култура на българите според Д. Ангелов предизвиква въпроса за приемствеността при нейното изграждане и по-точно за усвояването на античното наследство – тракоримско и траковизантийско.

Този изключително важен въпрос между другото, ще остане и до днес един от най-дискутираните в нашата историография, без да получи нито достатъчно изчерпателен, нито достатъчно удовлетворителен отговор (Генчев 1988: 19–23).

Анализът на писаното от известния учен позволява да се направи извода, че той подкрепя тезата за частична приемственост със завареното културно наследство като смята при това, че нейната интензивност се определя от интензивността на варварските нашествия на Балканите (IV–VII в.) и последиците от тях.

Комплексното изследване на данни от писмените извори, археологическите проучвания, топонимията, хидронимията и т.н. навежда автора на определени заключения относно досега между „завареното балканско население, носител на тракоримската и траковизантийската култура, и дошлите в Балканския полуостров славяни и прабългари”, който се осъществявал според него по различен начин и в различна степен на интензивност в отделните области. Общо взето, отбелязва Д. Ангелов, той е бил по-слаб в земите на север от Стара планина, където разрушенията и обезлюдяванията са били значително по-големи, докато в земите на юг от Стара планина, контактът между завареното население и новодошлите пришелци е бил по-ярък и действен” (Ангелов 1990: 361).

Трябва да се изтъкне, че въпросът за континуитета между античност и средновековие (IV–VII в.) и особено VI–VII в., с оглед на изграждането на българската средновековна духовна култура (и изобщо културата през нашето средновековие), получава и друг тип отговори в нашата историопис. Така например според проф. И. Божилов дори за целия период от VII до средата на IX в., в нито една основна сфера на българското общество – държавни традиции, идеология, институции, селищен живот, икономика, култура – не могат да се открият не само признаци на приемственост, но дори и влияние на Византия. Следователно явлението дисконтинуитет е налице” (Божилов 1995: 43; 1996: 34–35). На същото мнение са и проф. Николай Генчев и проф. Христо Матанов (Генчев 1988: 22; Матанов 1993: 39.) При това, както показват задълбочените наблюдения на някои автори, сложният проблем за континуитета налага най-напред една много внимателна преценка относно принадлежността и оригиналността на античните балкански културни феномени, за да се правят по-нататък обосновани заключения в посока приемственост. (Фол, Танчева 1984: 11; Генчев 1988: 22–23).

Независимо от разногласията, които се оформят обаче, тази актуалност на проблема идва да покаже колко плодотворно е неговото поставяне на времето от академик Д. Ангелов. Защото форму-

лираните тези и съждения на свой ред провокират размисъл, предизвикват нови творчески търсения и с това тласкат българската медиевистка напред.

Няма съмнение обаче, че въпросът за духовно-културната приемственост в нашата ранносредновековна епоха ще продължава да бъде един от най-сложните и спорни в нашата историография, а неговото разрешаване ще зависи от успеха на едно качествено теоретично осмисляне на постиженията на различните науки, които могат да допринесат за това.

Разсъждавайки върху характеристиката на българската духовна култура (и изобщо културата), акад. Ангелов обвързва този проблем с връзката между етнос – държава – култура. Приемайки, че българската държава е своеобразен съюз между хана на прабългарите и вождовете на отделните славянски племена, който ги обединявал срещу съществуващата заплаха от Византия и аварите (Ангелов 1981: 189, 195; той смята, че в рамките на българската държава до покръстването съществуват паралелно и самостоятелно две езически култури – на славяни и прабългари. Съществува обаче и културен диалог между тях, както и своеобразно взаимопроникване. (Ангелов 1990: 364).

Трябва да се отбележи, че проблемът за характера на взаимоотношенията между славяни и българи в рамките на новообразуваната държава има пряко отношение, както към типа държавност, така и към създаваната от нея култура, така че не е учудващо, че той се дискутира с неотслабваща сила. В тази връзка трябва да се изтъкнат успешните усилия на проф. И. Божилов, който на базата на типологично сходство с установилите се на територията на Римската империя на запад варварски държави, стига до извода, че средновековна България също е държава от варварски тип и нейното раждане носи белезите на онези последователни процеси, които стоят в основата на цялата верига от подобни образувания, резултат от Великото преселение на народите. Завоевателите българи завземат трайно византийски територии, т.е. провинциите – Малка Скития и Долна Мизия, при което завоеванията им са признати от Византия с договора от 681 година. Те покоряват местното население (предимно славяни, които дотогава са подвластни на византийската империя, а сега стават поданици на българския хан, без да се изключва при това да им е била дадена макар и ограничена автономия (Божилов 1995:

41). Пълното политическо господство на българите според посочения учен определя и характеристиката на българската култура в началния ѝ период.

„Когато обръщаме поглед към началото на българската култура, отбелязва И. Божилов, едва ли трябва да проявяваме някакво колебание. Това е културата на Аспаруховите българи.” (Божилов 1996: 41). Според него, тя именно дава лицето на варварска България и за това свидетелствуват както „Именник на българските ханове” и многото каменни надписи на гръцки език, така и монументалната убедителност на Мадарския конник.

Тезата на проф. Божилов заслужава сериозно внимание, защото тя още по-убедително представя появата на средновековната българска държава като част от общоевропейските процеси на голямата промяна в зората на средновековието, когато се поставят началата на средновековна, а с това и на съвременна Европа.

На много трудния въпрос за вътрешното културно взаимодействие в рамките на българската държавност, академик Д. Ангелов дава положителен отговор, позовавайки се на данни от археологическите разкопки за смесени славянобългарски селища и некрополи (Ангелов 1981: 211–216). Този въпрос обаче както се вижда се нуждае от допълнително много задълбочено проучване, най-малкото защото съвместното съжителство не винаги е гаранция за взаимодействие и това добре го доказва съвременността. От друга страна не може да се каже, че някои смятани за сигурен показател за етническа принадлежност характеристики, като например езическия обичай на погребение трупозгаряне, свързан изрично със славяните и трупополагане, смятан за типичен за прабългарите, са достатъчно убедителни, след като е изказано мнение, че последните са практикували и двата обряда. (Рашев 2001, 138). Не трябва да се забравя и факта за коренното различие между двата типа езически култури, което също поражда съмнения относно възможността за тяхното свободно взаимопроникване. Много изследователи наблягат на това, че българската култура през езическия период е затворена система (Генчев 1988: 31; Хр. Матанов 1993: 39; Божилов 1996: 46). Както бе изтъкнато по-горе обаче, според проф. И. Божилов става дума за културата на българите, които дават облика и на държавността. В този смисъл определена подкрепа на разсъжденията в посочения аспект представлява и казаното от проф. Надежда Драгова за основните различия

между двата типа култури. Според нея, славяните идват на Балканския полуостров със своя вербална (словесна) култура. „Еднакво неуморно, пише тя, се разказват („вербализират“, „словесно се извяват“) и божествените неща, и земните. (Драгова 2005: 11). Прабългарите обаче, за които е характерна ритуално-образна културна памет, имат култура, „затворена за чуждите“, за „непосветените“. „Тя строго се пази да не „излезе“ да не се разшири извън границите на етноса, за да остане само негово достояние“.

Така или иначе, ясно е, че предстои още много работа за едно наистина аргументирано решение на горепосочения въпрос.

Поставяйки на преценка християнския период от развитието на средновековната духовна култура на българите, Д. Ангелов разглежда смяната на езическия културен модел и обвързването на България с източното православие, респективно с византийската култура в изключително положителна светлина (за разлика от своя учител проф. Мутафчиев) (Ангелов 1990: 100–109). Според него, новите възгледи за властта, държавата, правото, морално – етичните норми и ценностната система, са по-приемливи за новоизграждащата се феодална класа и владетеля, а единната религия допринася за изграждането на единна българска народност. И не на последно място, християнизацията отваря пътя за успешна интеграция на българската държава в християнска Европа и я прави съпричастна към нейната християнска култура.

Трябва да се отбележи, че като се остави настрана определено идеологизиране на проблема в унисон с императивите на съвременната му българска действителност, авторът по същество ясно очертава основните причини и последствия от смяната на езическия с християнски културен модел (Ангелов 1990: 100–109).

Изхождайки от славянизацията на държавата чрез въвеждането на славянската писменост и официализацията на славянския език, изследователят характеризира духовната култура през християнския период като славянска култура (Ангелов 1990: 358–359).

Много внимание Д. Ангелов отделя и за изясняване на организационните структура на средновековната българска духовна култура, на ролята на фактори като владетел и патриарх, на създаденото от отделни творци, на идейните тенденции и характеристиките на културните явления.

Специално отбелязване заслужават и плодотворните усилия на изтъкнатия учен да изследва социалната стратиграфия на българската духовна култура през средновековието. При това трябва да се отбележи, че неговият стремеж не е да изследва структури, а цялостното съдържание на културата на различните ѝ социални нива.

„Като се започне приблизително от средата на X в. нататък, пише той, има основание да говорим за наличието на културни явления на две равнища. Едното отразява бита, светогледа и душевността на обикновените хора и предимно на селското население, което е преобладаващо мнозинство. Другото е свързано с живота, с мислите, интересите и разбиранията на управляващите слоеве” (Ангелов 1991: 33).

Въпреки това обаче, за разлика от своя учител проф. Мутафчиев (Мутафчиев 1931: 166–175), Д. Ангелов не поставя акцента върху антагонизма между културните явления на различните социални равнища. С голяма вещина той разкрива онези общи елементи, които ги обединяват в неделимо единство, в монолитната цялост на българската средновековна духовна култура като религия, владетел, традиции, психологически нагласи и пр. (Ангелов 1991: 33).

Специално трябва да се подчертае и богатия принос на изследователя за разкриване и оценяване на чуждите влияния и по-конкретно на византизма в българската средновековна духовна култура. Обогастващото и плодотворно, но не решаващо, а допълнително според него въздействие на византизма се реализира също на различни социални нива. Чрез официалната книжнина, преводна и оригинална, то навлиза в областта на господстващата политико-правна, философско-религиозна и етично-социална мисъл. От друга страна, то прониква и чрез низовата книжовна продукция, внос от Византия или собствено производство, която задоволява духовните нужди на низшите слоеве от обществото с характерния им светоглед и настроения (Ангелов 1979: 192).

Византийско влияние видният учен констатира и в областта на проявления на антицърковни и еретически изяви в средновековна България. Конкретни констатации в тази връзка той прави относно влиянието на разпространените във Византия източни ереси – манихейство, масалианство, павликянство върху богомилството (на проучването на което той посвещава почти целия си научен живот). (Ангелов 1942: 145–180).

Задълбоченият анализ на многобройни паметници от официален и низов характер навеждат учения на заключението, че византийското влияние се реализира не чрез робско следване на внесените образци от излъчващата ги византийска култура, а с творчески подход от страна на възприемащата страна, която ги адаптира към местните условия и нужди и то както на официално, така и на низово равнище.

Именно този креативен подход според Д. Ангелов, стои и в основата на широката дифузия на българските духовно-културни феномени сред славянския свят. Трябва да се отбележи, че въпросът за ролята на България в разпространението на византийските културни ценности в славянска среда отдавна се дискутира в научната литература (Лихачов 1976: 531; Генчев 1988: 31–41; Божилов 1996: 181–187). Според големия руски учен Д. Лихачов, тази роля се ограничава с посредничество между Византия и славяните. В подобен аспект са и заключенията на проф. Н. Генчев, докато проф. И. Божилов, подчертава творческата преработка на възприетите от културата-майка ценности, довела до един нов неповторим български вариант, който той обозначава с термина „Преславска цивилизация”.

В контекста на пряката взаимовръзка между духовно-културния живот в средновековна България и византийската култура, Д. Ангелов разглежда и проблема за самобитността на българската, средновековна духовна култура. Нейният самобитен характер, отричан решително от някои български и чужди автори (Мутафчиев 1931: 167; Шевченко 1977: 95–103) или признаван уклончиво от други (Лихачова 1986: 118–133) според известния медиевист не подлежи на съмнение, поради факта, че тя е резултат от вътрешното закономерно развитие на българското общество, докато византийското влияние макар и обогатяващо, е все пак само допълнителен, а не решаващ фактор (Ангелов 1990: 192–193).

* * *

Теоретичните проблеми на средновековната духовна култура на българите, вълнуват дълбоко нашия изтъкнат медиевист, академик Димитър Ангелов.

С голяма вещина и умение, той ги поставя на разглеждане не само специални изследвания, но и в свои трудове от по-общ характер.

Направеното от него в тази връзка е важна част от големите му приноси в изучаването на нашето средновековно минало, постижение, заслужаващо достойна оценка. Без да претендира за изчерпателност, настоящата работа е един скромнен опит тъкмо в тази насока.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Д.** Образование на българската народност. С., 1981.
- Ангелов, Д.** Из средновековното ни минало: Държава, народност, култура. С., 1990.
- Ангелов, Д.** Неугасващо самосъзнание: българската народност през вековете. С., 1991.
- Ангелов, Д.** Спомени. С., 2004.
- Ангелов, Д.** Проучвания по византийска история. С., 2007.
- Божилков, И.** Седем етюда по българска история. С., 1995.
- Божилков, И.** Културата на средновековна България. С., 1996.
- Генчев, Н.** Българската култура XV–XIX в. С., 1988.
- Гюзелев, В.** Апология на средновековието. С., 2004.
- Драгова, Н.** Старобългарската култура. С., 2005.
- Лихачева, В.** Етюди по средновековно изкуство. С., 1986.
- Лихачов, Д.** Големият свят на руската литература. С., 1976.
- Матанов, Хр.** Средновековие и българска историческа съдба. – История, 1, 1993, 36–44.
- Мутафчиев, П.** Към философията на българската история. Византизъмът в средновековна България. – Философски преглед, 1, 1931, 27–36.
- Николов, И.** Академик **Димитър Ангелов** и проблемите на общата медиевистика. – В.: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 23–27.
- Рашев, Р.** Прабългарите и прабългарското ханство на Дунав. С., 2001.
- Фол, А., М. Тачева.** Приемствеността между културите на античността и средновековието в Югоизточна Европа. – В.: Сборник в памет на **проф. Станчо Ваклинов**. С., 1894, 9–11.
- Ševčenko, I.** Storia letteraria. – In: La civiltà bizantina dal IV al IX Secolo. Aspetti e problemi. Bari, 1977.